

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O'ZBEK TILINING XORIJDA O'QITILISHI: TA'LIM NAZARIYASI VA AMALIYOTI

XALQARO ILMIY-AMALIY ONLAYN ANJUMAN MATERIALLARI

2024-yil 16-aprel

Toshkent – 2024

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 4-iyuldagi PQ-200 qarori ijrosini ta'minlash to'g'risi"dagi 2024-yil 18-yanvarda tasdiqlangan 16-sonli buyrug'iga 1-ilovasidagi 2024-yilda xalqaro miqyosida o'tkaziladigan ilmiy va ilmiy texnik tadbirlar rejasi asosida Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida 2024-yilning 16-aprelida "O'zbek tilining xorijda o'qitilishi: ta'lim nazariyasi va amaliyoti" Xalqaro ilmiy-amaliy onlayn anjumani o'tkazildi.

Mazkur ilmiy maqolalar to'plamida Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari jamlandi, maqolalarda o'zbek tilining xorijiy til sifatida o'qitishda qo'llanayotgan va foydalanish mumkin bo'lgan zamonaviy metodik yondashuvlar, axborot va pedagogik texnologiyalar yoritib berilgan. To'plamdan dunyo bo'yicha o'zbek tilidan dars beradigan taniqli olimlar, metodistlar, o'qituvchilar bilan bir qatorda ToshDO'TAU iqtidorli talabalarining maqolalari ham o'rin olgan.

To'plam til va adabiyot ta'limi bilan shug'ullanuvchi professor-o'qituvchilar, shu sohaning tadqiqotchilari, magistrant va talabalarga mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

G.Asilova – pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

G.Norimova – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Tahrir hay'ati:

S.Muhamedova, N.Musulmanova, X.Kadirova, O.Abduhakimova, Y.Shirinova,

O.Turakulova, D.Elova, G.Iskandarova, Y.Do'smurodova

Mazkur to'plam matni Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2024-yil 25-apreldagi 9-sonli majlisida muhokama qilinib, nashrga tavsiya qilingan.

Izoh: Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflar o'zlari mas'uldirlar.

O'ZBEK TILINI IKKINCHI TIL SIFATIDA O'RGANISHDA SO'Z MA'NOLARINI O'ZLASHTIRISH

Gulbahor Iskandarova¹

Annotatsiya. Millatimiz yoshlarini har tomonlama komil shaxslar, chinakam intellektual salohiyat egalari qilib tarbiyalashga qaratilgan uzluksiz ta'lim tizimining har bir bosqichi va ta'lim sohalari zimmasiga muayyan ma'rifiy maqsad va vazifalar yuklatilgan. Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda yoki xorijliklar tomonidan o'zbek tilini o'rgatishga doir barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Bunda o'zbek tilini o'zlashtiruvchilar o'qish, yozish, muloqot qilish va fikrini ifodalashni o'rganadilar. Bunda, albatta, o'zbek tilida o'qish va o'rganish uchun so'z ma'nolari mohiyatini tushunish, so'z mazmunini turli kommunikativ vaziyatlarda o'zlashtirish hamda undan savodli darajada foydalana olish ko'nikmasini rivojlantirishga e'tibor qaratilishi zarur.

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, so'z ma'nolari, tushunish, tushuntirish, sinonim, omonim.*

Annotation. Each stage of the continuous education system and educational fields aimed at educating the youth of our nation to be perfect individuals in all respects and possessing real intellectual potential are assigned certain educational goals and tasks. All conditions have been created for teaching the Uzbek language in schools where education is conducted in other languages or by foreigners. Uzbek language learners learn to read, write, communicate and express their thoughts. Of course, in order to read and learn the Uzbek language, it is necessary to pay attention to the development of the ability to understand the meaning of words, master the content of words in various communicative situations, and use them competently.

Key words: *Uzbek language, word meanings, understanding, explanation, synonym, homonym.*

So'z ma'nosini o'zlashtirish muammosining psixologik jihatini uning fikr va so'z shakli o'rtasida joylashganligidadir. Ma'noning psixologik tuzilishi so'zning lug'atga ko'ra nimani anglatishi bilan emas, balki so'zlarning qo'llanish jarayonida yoki nutq faoliyatida o'zaro bog'liqlik tizimi qanday ekanligi bilan belgilanadi. Shu tufayli so'zning ma'no tuzilishini u turgan muhit belgilaydi. Psixolingvistikada so'z ma'nolarini tushuntirishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

¹ Gulbahor Iskandarova Turabayevna – *Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU, O'zga tilli guruhlarda o'zbek tili ta'limi kafedrasida katta o'qituvchisi.*

Iqtibos uchun: *Iskandarova, G.T. (2024) O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rganishda so'z ma'nolarini o'zlashtirish. // "O'zbek tilining xorijda o'qitilishi: ta'lim nazariyasi va amaliyoti" nomli xalqaro ilmiy-amaliy onlayn anjuman materiallari. 2024-yil 16-aprel. Toshkent – 2024. 15-20 b.*

DOI: 10.52773/tsuull.conf.2024.16.4/EMSN3216

- so'zni matn asosida tushuntirish;
- so'z ma'nosini lug'atdan, kitobdagi izohdan foydalanib tushuntirish;
- sinonimlarini keltirib tushuntirish;
- antonimiga taqqoslab tushuntirish;
- ko'chma ma'noli so'z, tasviriy ifodalarni, maqollarni ham taqqoslash usuli yordamida tushuntirish mumkin;
- birikmalar va gaplar yordamida tushuntirish;
- so'zni predmetning asosiy belgilarini aytish orqali tushuntirish;
- axloqiy mavhum tushunchalarni bildiradigan so'zlar ma'nosini misollar yordamida tushuntirish.

Bir umumiy tushuncha bildiradigan so'zlar sinonim so'zlar deb yuritiladi. Ular qo'shimcha ma'nolarni uslubiy qo'llanishi bilan o'zaro farq qiladi. O'quvchi nutqi sinonimlarga boy bo'lsa, nutqning ifodaliligi shuncha ortadi. Sinonim so'zlar bilan ishlash elementlar ravishda 1-sinf dan boshlanadi, lekin maxsus soat ajratilmaydi. Boshlang'ich sinfda sinonim so'zlar ustida quyidagi mashq turlaridan foydalaniladi.

- berilgan sinonimlarni guruhlash;
- berilgan so'zga sinonim tanlash;
- tushurib qoldirilgan sinonim so'zlarni o'rniga qo'yib matnni ko'chirish;

- sinonimlardan mosini qo'yib gaplarni ko'chirish;
- sinonim so'zlar vositasida didaktik material tanlash.

Zid ma'no munosabatidagi so'zlar antonim so'zlar deyiladi-yu antonimik munosabat so'z va iboralar orasida ham bo'ladi. Antonimlar bilan ham boshlang'ich sinfda amaliy tanishtiriladi. Maxsus mashqlar uyushtiriladi:

1. Berilgan so'zga antonim tanlash.
2. Antonim so'zlar bilan gap tuzish.
3. Berilgan gapga antonim qo'yib ko'chirish.

Omonim so'zlar ustida ishlashda ham yuqoridagi kabi ishlar amalga oshiriladi.

Ko'p ma'noli so'zlar ustida ishlash. Darsliklarda ko'p ma'noli so'zlar uchrab turadi, lekin o'quvchilar uning ko'p ma'noli so'zlar uchrab turadi, lekin o'quvchilar uning ko'p ma'noli so'z ekanini bilmaydilar. Ular so'z birikmalari, gap ichida taqqoslab tushuntiriladi.

O'quvchilarga ko'p ma'noli so'z gap ichida ajratilib ko'rsatilib, uning ma'nosini tushuntirish so'raladi, so'ng o'zlariga ko'p ma'noli so'zlarni turli ma'nolarda qo'llab birikma, gap tuzdiriladi.

O'quvchilar nutqini boyitishda badiiy asardagi tasviriy vositalarni, maqollarni yod oldirish ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

L.S. Vigotskiy bolaning so'z ma'nosini til belgisi sifatida izchil egallashining umumiy qonuniyatlarini o'rnatdi. Uning kontseptsiyasiga ko'ra, bolaning so'z ma'nosini o'zlashtirishi obyektga bog'liqlikni shakllantirishdan so'zning umumlashtiruvchi funktsiyasini, ya'ni vazifasini o'zlashtirish orqali "to'g'ri

ma'no"ni shakllantirishgacha bo'lgan yo'nalishda boradi. Obyektning muhim belgilarini ajratib olish va umumlashtirish, so'ngra kategorik ma'no (so'zni belgi sifatida o'zlashtirish, butun subyekt toifasini belgilash va belgilangan subyektни ushbu toifaga kiritish).

Bolaning so'z ma'nosini o'zlashtirishning "asosiy yo'li" so'zning "sinkretik" (bolaning amaliy faoliyati bilan belgilanadigan), "konkret" ma'nosini belgilash, so'zning nomi sifatida bosqichma-bosqich o'tishni o'z ichiga oladi. Obyekt, uning mavhum, "konseptual" ma'nosiga, shu jumladan belgilangan obyektning atrofdagi voqelikning boshqa obyektlari bilan aloqalari va munosabatlarining ko'p o'lchovli tizimini namoyish etish. Bolaning predmetli-amaliy va o'yin faoliyati, kattalar bilan og'zaki muloqot amaliyoti bilan bir qatorda, so'zning boshlang'ich ma'nosini ("proto-ma'no") shakllantirishda eng muhim va hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Tilshunos olimlar so'z ma'nosiga oid ikki xil ma'noni ajratishadi:

1. So'zlarning izohli lug'atlarda keltirilgan ma'nosi.
2. Nutq hosil qiluvchining lingvistik ongida yashovchi ma'no.

A.N. Leontyevning fikricha, ma'no psixologik hodisa sifatida tushunchadan so'zga o'tadi. Ya'ni ma'no funksiyasining dinamik tabiati, ularning situatsion, kontekstual va boshqa nutq omillariga bog'liqligi orqali u psixofiziologik jarayonlar bilan bog'liq.

So'zlarning ma'nolarini intererizatsiya qilish muloqot va faoliyatda sodir bo'ladi. Ongli inson evolyutsiyasining dastlabki bosqichlarida nutqning paydo bo'lishidan oldin musiqiy tabiatning noaniq tovushlari: ritm, tembr, eng oddiy "ohanglar" va boshqalardan foydalangan holda muloqot sodir bo'lgan. Bunga ikki oyoqli harakatning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan gominidlarning bosh suyagi va og'zi tuzilishidagi o'zgarishlar yordam berdi.

Kichik yoshdagi bolalar metafora va umuman so'zlarning majoziy ma'nolarini o'zlashtirishda "noqulay" savollarni berishda qiynaladilar (*Kimning soati orqada? Kino qayerda ketyapti?* va hkz.). Ba'zi bolalar har qanday pulemyotdan (hatto gazlangan suv bilan) o'q uzishi kerak, deb hisoblashadi. Har qanday mashina, hatto kir yuvish mashinasi ham biron joyga borishi mumkin deb hisoblashadi, chunki, u mashina so'zini faqat "ulov" ma'nosini o'zlashtirgan. Bolalar xuddi shu tarzda matnlarni qayta ishlaydilar, mavhum va notanish so'zlarni aniqroq va tushunarli so'zlar bilan almashtiradilar, garchi ular tilda mavjud bo'lmasa ham.

O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rganuvchilar uchun shu tilda nutqni idrok etish – bu nutq bayonotlarining tashqi shakli orqasida joylashgan ma'noni olish jarayoni. Nutqni tashkil etishning grammatik shaklini idrok etish va tushunish uning qurilishining lingvistik qonuniyatlarini bilishni talab qiladi. Idrok darajasi nutq signallarini qayta ishlash ketma-ketligini ham, nutq xabarlarini qurishning darajadagi xususiyatini ham aks ettiradi. So'zni idrok etishning kechikishi, qabul qiluvchining ongida bir vaqtning o'zida ikkita "logogen" faollashishi bilan bog'liq

edi, ulardan biri uning ma'nosi bilan, ikkinchisi grafika bilan bog'liq. Bu insonning mazmunli idrok etishga bo'lgan doimiy istagini tasdiqlaydi.

Ko'p ma'noli yoki omonim so'zlarni tushunishda uning bir nechta ma'nolari so'z o'ziga xos kontekstual ma'noga ega bo'lgunga qadar bir-biri bilan raqobatlashadi. Shu munosabat bilan biz kontekstni og'zaki yoki yozma nutqning semantik to'liqligiga ega deb aniqlaymiz, bu uning tarkibiga kiritilgan alohida parchalar — so'zlar, iboralar yoki matn parchalarining ma'nosi va ma'nosini aniqlashga imkon beradi. Masalan, *“bosh”* yoki *“ko'z”* so'zlarini ilk o'rgangan xorijlik *“bosh – inson tanasidagi bosh, birinchi a'zo”*, *“ko'z – insonning yuz qismida joylashgan ko'rish uchun xizmat qiladigan a'zo”* sifatida biladi. Keyinchalik, matndagi mazmunga monand holda bu so'zlarning ikkinchi va boshqa ma'nolarini o'zlashtirishi kuzatiladi.

So'zlarni o'zga tilda idrok etishning yana bir xususiyati ularning bir xil semantik makondagi boshqa so'zlar bilan o'zaro bog'liqligidir: *“yog'li non”* assotsiativ jihatdan tinglovchilarda *“sariyog' surtilgan non”* mazmuniga teng kelsa, *“yog'li ish”* birikmasini tushunish ular uchun qiyinchilik tug'diradi. Sababi – *“yog'li”* ma'nosini ular ko'chma ma'noda ifodalanganligini tushunmaydilar. Ular faqat *“yog”* so'zining tarjimasini – *fat, oil* deb biladilar.

Psixolingvistikada boshqa tilni o'zlashtirish jarayonida ekvivalent almashtirish mexanizmi haqida fikr yuritiladi. Ekvivalent almashtirish mexanizmining ta'siri shundan iboratki, nutqni idrok etish jarayonida qabul qiluvchi so'zlar va iboralarni (murakkab belgilarni) oddiyroq signallar yoki vizual tasvirlar bilan almashtiradi. Bu ongda paydo bo'lgan belgi asosiy belgini to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bilvosita aks ettirishi yoki *“o'zgargan va inson tomonidan tushunilishi “so'zlar tilidan” “tasvirlar tili” va “tafakkur tili”ga tarjima qilinganligi sababli bu o'ziga xos zaruratdir. Ongning o'zida tasvirga idrokda berilganlardan farqli ravishda turli xil so'zlar mos kelishi mumkin, faqat ular bilan ma'no jihatidan bog'langan.*

Ehtimolni bashorat qilish mexanizmi. Nutqni idrok etishda qabul qiluvchi faol ekanligi aniq: u o'zining o'tmishdagi tajribasiga (ham nutq, ham nutqsiz) tayanadi, ehtimollik prognozini amalga oshiradi, shuningdek ekvivalent almashtirishlarni amalga oshiradi. Qabul qiluvchi faolligining namoyon bo'lishidan biri bu apperseptsiya mexanizmining ta'siri — idrokning o'tmishdagi tajribasiga bog'liqligi. Qabul qiluvchining iborani qanday tushunishiga ta'sir qiladigan o'tmishdagi tajribalar. Qabul qiluvchining faoliyati, shuningdek nutqni idrok etish jarayonida u shunchaki passiv ravishda mazkur so'zning deyishini kutmaydi, balki o'zi bashorat qiladi, keyingi sahifada yoki satrda nimani eshitishi yoki o'qishi mumkinligi haqidagi farazini ilgari suradi.

Idrokning bunday xususiyati idrok jarayonining umumiy psixologik mexanizmlarining bir qismi bo'lgan ehtimoliy bashorat qilishning psixologik mexanizmining ta'siri bilan bog'liq. Ehtimolni bashorat qilish-o'tmish tajribasining ehtimollik tuzilishi va mavjud vaziyat to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslangan kelajakni kutish. Uning harakati shundan iboratki, qabul qiluvchi

ma'lumotni kutadi, unga tayyorgarlik ko'radi va keyingi daqiqada olishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar to'g'risida "qarshi" gipotezani ilgari suradi.

Chet tillarini o'qitishning an'anaviy metodologiyasida birinchi navbatda rasmiy bashorat qilishga (ya'ni grammatikani taxmin qilishga) e'tibor berish kerak, degan fikr mavjud va talaba chet tilidagi matnlarda mavjud bo'lgan semantik aloqalar bilan tanishganda semantik taxmin rivojlanadi. Odamning har bir keyingi elementni qanchalik muvaffaqiyatli taxmin qilishi gipotezaning o'ziga bog'liq bo'lib, u ham to'g'ri, ham noto'g'ri bo'lishi mumkin.

Nutqni idrok etish va tushunish. Nutqni idrok etish tilning eshitiladigan yoki ko'rinadigan elementlarini qabul qilishni, ularning o'zaro bog'liqligini o'rnatishni va ularning ma'nosi g'oyasini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, idrok ikki bosqichda rivojlanadi — idrok va tushunishning o'zi.

Tushunish – bu to'g'ridan-to'g'ri idrok etilgan nutq oqimining orqasida turgan umumiy ma'noning dekodlanishi, bu idrok etilgan nutqni uning orqasida yotgan nutqqa aylantirish jarayoni demakdir. Qabul qiluvchi so'zlar o'rtasida semantik aloqalarni o'rnatadi, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi. Tushunish natijasida tinglovchi bayonotning semantik mazmunini tushunishi yoki tushunmasligi mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, tushunishning o'zi psixologik jihatdan har xil chuqurlik, har xil sifat bilan tavsiflanadi.

1. Tushunishning dastlabki, eng umumiy darajasi bayonotning faqat asosiy mavzusini — nima haqida ekanligini tushunishni anglatadi. Ushbu tushunish darajasida bo'lgan tinglovchi faqat unga aytilgan narsalarni aytib berishi mumkin, ammo aytilganlarning mazmunini takrorlay olmaydi. Eshitilganlarning semantik mazmuni, go'yo qabul qiluvchi bayonotning asosiy mavzusini aniqlay oladigan fon bo'lib xizmat qiladi.

2. Ikkinchi daraja – semantik tarkibni tushunish darajasi ishlab chiqaruvchining fikrini taqdim etishning butun yo'nalishini, uning rivojlanishini, argumentatsiyasini tushunish bilan belgilanadi. Bu muloqot jarayonida nafaqat aytilganlarni, balki aytilmaganlarni ham tushunish bilan tavsiflanadi.

3. Eng yuqori daraja nafaqat nima va nima haqida aytilganligini, balki eng muhimi nima uchun aytilganligini va qanday til vositalari bilan amalga oshirilganligini tushunish bilan belgilanadi. Bunday penetratsiya suhbatdoshning aniq mazmuni tinglovchiga ma'ruzachini boshqacha emas, balki shunday gapirishga undaydigan motivlarni tushunishga, ma'ruzachi nazarda tutgan hamma narsani, uning bayonotining ichki mantig'ini tushunishga imkon beradi. Ushbu tushunish darajasi ma'ruzachi tomonidan ishlatiladigan fikrni ifodalashning lingvistik vositalarini baholashni ham o'z ichiga oladi.

ADABIYOT:

Белянин В.П. Психолингвистика. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2003.

Леонтьев А.Н. Психология общения. – М., 1978. – С.281.

Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2002.

Кадирова, Х. (2023). ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ОСОБЕННОСТЬ ЭВФЕМИЗМОВ И ДИСФЕМИЗМОВ В ПЕРЕВОДЕ. *Язык и культура Узбекистана*, 5(1), 128–137. Получено с <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-cultural/article/view/50>.

КАДИРОВА, Х. (2022) ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА УЗБЕКСКИХ ЭВФЕМИЗМОВ НА РУССКИЙ ЯЗЫК. О'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/9/1]. https://tsuull.uz/sites/default/files/2.1.oak_ozmu_xabarlari.pdf

MUNDARIJA:

1	Muhamedova S. Shirinova Y. Ko'p tillilik va ko'p madaniyatlik muhitida o'zbek tilini o'rgatish masalalariga doir.....	3
2	Kadirova X.B. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda mustaqil ta'limning ahamiyati.....	7
3	Iskandarova G.T. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rganishda so'z ma'nolarini o'zlashtirish.....	15
4	Musulmanova N. Filologiya yo'nalishi rusiyzabon guruhlarida o'zbek adabiyoti fanini o'qitishda asar tahlili muammolari.....	21
5	Isayeva Sh. Adabiy o'qish darslarida ruhiyat masalalarining o'rganilishi..	25
6	Do'smuradova Y. Badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari.....	31
7	Turakulova O.A. O'zbek tili mashg'ulotlarida adabiy o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishning amaliy jihatlari.....	35
8	Məmmədov X. Kadirova X. X(iks)-femik xarakterli özbək və azərbaycan atalar sözlərinin tipoloji xüsusiyyətləri.....	39
9	Elova D.Q. O'zbek tilining rasmiy axborot uslubini yaratishda nutq uslublarining ahamiyati.....	45
10	Abdulkhaimova O. O'zbek muloqot xulqining sotsiologik xususiyatlari.....	56
11	Xo'jayev N. O'zbek tilida murojaat shakllari va ularning gender xoslanishi.....	61
12	Aytniyazova N. O'zbek va qoraqalpoq tillarida oziq-ovqat mavzusidagi maqollarning lingvomadaniy xususiyatlari.....	66
13	Nasirdinova O. Lingvostatistika – tilshunoslikning zamonaviy va amaliy sohasi.....	70
14	Khidoyatova D.A. Views of eastern thinkers on interactive education and its principles.....	75
15	Davronov A.S. O'zbek tilini badiiy filmlar va badiiy adabiyotlar vositasida o'rgatish.....	79
16	Аликулова М. Анализ изучения языка и стиля произведений А.И.Куприна.....	82
17	Bazarova D.B. Ta'lim rus tilida olib boriladigan guruhlarda "o'zbek tilida so'z tarkibi" mavzusini o'rgatish tajribasidan.....	88
18	Yo'ldosheva Y.A. Grafologik tahlil qilish metodikasi.....	91
19	Beysenova A. Kadirova X. Soliq sohasiga oid normativ-huquqiy hujjatlaridagi lingvistik muammolar.....	96
20	Pardayeva M.Ch. Xorijliklarga o'zbek tilini maqsadli o'qitishda yuzaga keladigan muammolar va muqobil yechimlar.....	102
21	Shodmanov T.A. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda autentik materiallar uchun topshiriqlar tuzish metodlari.....	107
22	Abduqodirova N. Multilingualizm muhitida shakl va ma'no munosabatlarini o'qitishning lingvokulturologik jihatlari.....	112